

IZDELKI LIVARNE NA DVORU PRI ŽUŽEMBERKU

Matija Žargi, Ljubljana

V 19. stoletju se je po vsej Evropi razširila proizvodnja litoželeznih izdelkov. Omogočile so jo tehnološke izboljšave, ki jih je že v 18. stoletju vnesla v železarstvo Anglija. V Avstriji, kamor je tedaj sodilo tudi slovensko ozemlje, je bila vrsta livarn, ki so slovele po svojih izdelkih umetniškega in železnega liva. Med njimi so bile najbolj znane Horovice na Češkem, Blansko na Moravskem, Maria Zell na avstrijskem Stajerskem in livarna na Dvoru, ki je bila med najbolj uglednimi industrijskimi obrati na Slovenskem.

O livarni na Dvoru so doslej le malo pisali in tudi viri večidel niso dostopni. Med temeljna dela moramo vsekakor šteti delo Alfonsa Müllnerja *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*,¹ med vire pa poročila treh industrijskoobrotnih razstav, ki jih je priredilo notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo v Celovcu leta 1838, Gradcu leta 1841 in v Ljubljani leta 1844.² Ta poročila nam dovoljujejo vpogled v tedanjo obrtno, manufakturno in industrijsko proizvodnjo na Slovenskem. Kljub temu pa nam pravkar navedena dela in še nekaj manj ilustrativne literature in viri prikazujejo livarno le z zgodovinskega in tehničnega vidika, njene izdelke pa samo naštevajo, medtem ko oblik in okrasja večinoma sploh ne omenjajo.

Livarno je leta 1795 postavil knez Viljem Auersperg. V začetku skromen obrat se vedno bolj širil in je imel ob svojem koncu — kakor nam kaže razglednica iz okrog leta 1900, ko so vsa poslopja še stala — železolivarno, modelarno, strojnico in žago.

¹ Alfons Müllner: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahr.*, Wien und Leipzig, 1909.

² *Bericht über sämtliche Erzeugnisse, welche für die erste, zu Klagenfurt im Jahre 1838 eröffnete Industrie-Ausstellung des Vereines zur Beförderung und der Gewerbe in Innerösterreich eingeschickt worden sind*, Grätz 1839, pp. 65—67.

Bericht über sämtliche Erzeugnisse, welche für die zweite, Grätz im Jahre 1841 veranstaltete... Industrie-Ausstellung des Vereines zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich, dem Lande ob der Enns und Salzburg eingeschickt worden sind, Grätz 1843, pp. 30—40;

Bericht über sämtliche Erzeugnisse, welche für die dritte, zu Laibach im Jahre 1841 veranstaltete... Industrie-Ausstellung des Vereines zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich, dem Lande ob der Enns und Salzburg eingeschickt worden sind, Grätz 1845, pp. 34—35.

Prvi omenjeni izdelki livarne so topovi, ki so jih leta 1804 kljub avstrijskemu nasprotovanju ulili za srbsko vojsko.³ Z nastopom Ignaza Pantza, bivšega direktorja livarne Blansko na Moravskem, leta 1822, so uvedli tehnološke izboljšave, ki so omogočile poleg izdelovanja strojev in gradbenih elementov tudi izdelavo predmetov umetniškega liva. Zato je Pantz leta 1833 tudi nastavil umetniškega livarja iz Saške.⁴ Te novosti so tako dvignile ugled livarne, da številnih naročil ni mogla več dohajati.

Prav tega leta so izdelali reliefa Kristusa s križem med Kozmo in Damjanom in Veronikin prt z dvanajstimi apostoli, kopiranimi po Leonardovi Zadnji večerji⁵ (sl. 176). Apostoli so bili uliti po modelih tirolskega medaljerja Leonharda Poscha, ki jih je izdelal za livarni v Berlinu in Glivicah.⁶ Ta podatek nam pove, da so evropske livarne druga od druge izdelke lahko kopirale, si sposojale ali kupovale modele, kajti tedaj izdelkov še niso varovali zakoni o zaščiti vzorcev in patenti. Najbolj pogosto so kopirali izdelke livarn v Berlinu in Glivicah. Pri tem tudi livarna na Dvoru ni bila izjema.

Svoje izdelke so pošiljali na že omenjene industrijskoobrtne razstave, kjer so poželi tudi veliko priznanj. Opozoriti velja na citat iz uvoda k prvi razstavi, »da se ni pričakovalo umetnin, temveč predvsem predmete splošnega prometa«,⁷ kar je v dobršni meri veljalo tudi za livarno na Dvoru. Na teh razstavah so razstavljali predvsem uporabne in okrasne predmete, s katerimi so bili najštevilneje zastopani leta 1841 na drugi razstavi v Gradcu.⁸ Pri nekaterih predmetih je opaziti velik vpliv romantičnega zanimanja za žanr, npr. pri figurinah podganarja in žene v južnoitalijanski noši. Pri drugih, svečnikih, motovilu za navijanje štren (izdelan po modelu livarne v Glivicah⁹), primežu za šivanje (izdelan po modelu livarne v Glivicah¹⁰) (sl. 177) ali pri glavičih za sprehajalne palice, med katerimi je glava smejočega se burkeža prav realistično izdelana (sl. 178), pa gre za klasicistične in že prve historicistične oblike. Klasicistične oblike se sicer obdržijo še vso drugo polovico 19. stoletja, npr. pri vrtnem stolu in mizi (sl. 179), ki sta natančen posnetek pompejskega pohištva, pri hrošču za sezuvanje ali pri okrasnem krožniku z reliefnim portretom, vendar se vedno močneje uveljavlja historizem, npr. pri novorokokojskem ogledalu, kropivčku s prizorom krsta v Jordanu (sl. 180) ali pri novobaročnem dvorannem svečniku. V to skupino lahko uvrstimo tudi grbe in portretne reliefe, med katerimi naj tu omenim le Auerspergov grb iz Dolenjskih toplic ter solidno izdelan portret cesarja Franca I., ki so ga v več različicah izdelovale tudi druge evropske livarne.

³ Alfons Müllner, Kannonen für Serbien 1804 in Hof bestellt, *Argo* X, 1903, p. 7.

⁴ *Bericht über sämtliche Erzeugnisse...*, Grätz 1839, p. 66.

⁵ *LZg*, 1834, brez pag., Verzeichniß No 22 der eingegangenen Museums Beiträge.

⁶ Erwin Hintze: *Gleiwitzer Eisenkunstguß* Breslau 1928.

Herman Schmitz: *Berliner Eisenkunstguß*, München 1917.

⁷ *Bericht über sämtliche Erzeugnisse...*, Grätz 1939, p. XXI.

⁸ *Bericht über sämtliche Erzeugnisse...*, Grätz 1843, pp. 39–40.

⁹ Erwin Hintze: *Gleiwitzer Eisenkunstguß*, Breslau 1928, p. 89.

¹⁰ Erwin Hintze: *Gleiwitzer Eisenkunstguß*, Breslau 1928, p. 89.

Posebej je potrebno omeniti številne klasicistične peči in med njimi dve najkvalitetnejši stebri peči: ena je stala v upravni pisarni livarne (sl. 181), druga pa je obenem eden redkih signiranih izdelkov livarne na Dvoru.¹¹

Velik del proizvodnje so zavzemali nagrobni in pokopališki križi. Izdelovati so jih začeli v 30. letih, največ pa so jih izdelali v drugi polovici 19. stoletja. V nasprotju z drugo polovico stoletja so za prvo polovico značilni klasicistični epitafi (sl. 183). Posebno pozornost zasluži prav tako klasicistični monumentalni Zoisov nagrobnik iz okrog leta 1837 na ljubljanskih Žalah (sl. 184). Od srede stoletja dalje pa so izdelovali manjše nagrobne in večje pokopališke križe (sl. 185 in 186), pri katerih prevladujejo novogotski in novorenesančni elementi. Pri vseh je Kristusovo telo tipizirano, mnogokrat ulito v enem kalupu, prav tako pa tudi spodnji del križa, kjer so v reliefu upodobljeni simboli vere, upanja in ljubezni, prizor objokovanja, že v antiki priljubljen motiv genija, ki ugaša baklo, s čimer simbolizira konec življenja, ipd.

Livarna je dosegla svoj vrh v 60. letih, ko so se množila naročila za večje livarske naloge, kakor so balkonske, stopniščne in mostovne ograje, okenske mreže, verande, vodnjaki in mostovi. Kot pri prej omenjenih izdelkih se tudi tu srečamo s klasicističnimi in historicističnimi, zlasti novogotskimi oblikami. Za svoja poslopja, modelarno in strojnico so izdelali okenske mreže s fužinarskim emblemom, za žago pa balkonske in stopniščne ograje. Livarna se je v drugi polovici 19. stoletja začela uveljavljati tudi v Ljubljani. O tem pričajo veranda in balkonski ograji na Hribarjevem nabrežju, vrata kapelice na pokopališču v Štepanjski vasi pri Ljubljani ter bivši Čevljarski most. Narejen je bil po načrtu ing. Johanna Hermanna (sl. 187) in pomeni eno najpomembnejših inženirskih rešitev tedanjega časa na Slovenskem. Konstrukcijsko je most sestavljen iz dveh lokov, ki sta premično vpeta med dva bregova in se v temenu stikata v tečaju. Sestavljen je bil iz tovarniško vnaprej pripravljenih konstrukcijskih elementov trikotne oblike, ki so jih na Dvoru odlili in nato na mestu samem spojili z vijaki. Po istem načrtu so odlili tudi novogotsko mostovno ograjo (sl. 188). Most so, potem ko je prestal tridnevno poskusno obremenitev, 18. oktobra 1867 izročili prometu.¹² O tem dogodku je naslednji dan obširneje poročal tudi *Laibacher Zeitung*.¹³ Leta 1931 so most prestavili za bolnico, danes pa so njegov videz popolnoma skazili z napeljavo aluminijastih cevi za toplovod.

Na koncu velja opozoriti še na vodnjaka v Žužemberku in Višnji gori. Vodnjak v Višnji gori, okrašen z množico klasicističnih oblikovnih prvin, je bil izdelan leta 1872. Osmerokotni steber, iz katerega se voda izliva v dve antični vazi, krasi na vrhu plastika J. V. Valvasorja, ki so jo na Dvoru odlili po modelu našega prvega akademsko šolanega in klasicistično usmerjenega kiparja Franceta Zajca (sl. 182). Model hrani Narodni muzej v Ljubljani.

¹¹ HOF IN KRAIN (uporabljali so tudi signaturo HOF in ILLYRIEN, npr. pri Križanem v zasebni zbirki dr. Uda Illiga v gradu Schlaining na Gradiščanskem).

¹² Damjan Prelovšek, Ljubljanski mostovi, *Kron*, 23, 1, 1975, pp. 30–31.

¹³ *LZg*, 1867, št. 241, p. 1641.

Ta vodnjak je obenem zadnji večji izdelek livarne na Dvoru. Po tem letu so izdelovali večidel samo še nagrobne križe, pa še te večinoma po starih kalupih. Vzrok za usihanje proizvodnje je bila slaba železova ruda iz bližnjih rudišč in slabe prometne veze. Že leta 1870 poroča Statistično poročilo Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, da delajo ceste in pota velike težave »železo-livarnici« na Dvoru, zlasti slaba in ovinkasta cesta z Dvora v Ljubljano.¹⁴ Livarno so zaprli leta 1891, stroje in druge naprave pa so prodali na Jesenice.

Iz povedanega lahko povzamemo, da so bile v prvi kot v drugi polovici 19. stoletja v veliki meri zastopane klasicistične oblikovne prvine. V drugi polovici stoletja historizem sicer prevlada, vendar pa se že v prvi polovici, zlasti v štiridesetih letih, kakor lahko sklepamo iz navedb v razstavnih poročilih, pojavijo novorokokojske in še zgodnejše, iz Anglije prevzete novogotske oblike. Mnogokrat opazimo tudi prepletanje klasicističnih in historicističnih ali pa samo različnih historicističnih elementov.

ZUSAMMENFASSUNG

Das 1795 gegründete Auerspergische Eisengusswerk auf Dvor war im 19. Jahrhundert eines der angesehensten Industrie-Betriebe in den slowenischen Gebieten. Als früheste Erzeugnisse dieses Unternehmens sind uns die 1804 für die serbische Armee gegossenen Geschütze bekannt. Einen merkbaren Aufschwung erlebte das Unternehmen von 1822 an, als Ignaz Pantz — bis dahin Direktor der Eisengiesserei im mährischen Blansko — die Leitung übernahm und technologische Neuerungen einführte, die u. A. auch den Eisenkunstguss ermöglichten. Bei vielen der Erzeugnisse, z. B.: dem Relief des Schweisstuches mit den zwölf Jüngern Christi (1833), der Garnhaspe (1841), einer Nähsschraube (1841) kann man — wie auch bei so manchen Erzeugnissen anderer Gusswerke — Berliner und Gleiwitzer Erzeugnisse als Vorbilder oder Modelle erkennen. Ausser dieser sog. Galanteriewaren, der kleineren Gebrauchsgegenstände die auf den Industrie- und Gewerbeausstellungen in Klagenfurt (1838), Graz (1841) und in Ljubljana (1844) ausgestellt und durch Ehrungen und Medaillen ausgezeichnet wurden, goss man auf Dvor auch grosse Stücke, wie z. B. das Grabmonument der Familie Zois (1836), das heute auf dem Friedhof Zale in Ljubljana steht. Die grösste Entfaltung aber erlebte das Eisenwerk in den sechziger Jahren, als vorallem grössere Stücke hergestellt wurden: Geländer für Balkons und Treppen, Veranda-Konstruktionen, Brunnen und Brücken. Die bedeutendste Leistung ist wohl die ehemalige Schusterbrücke in Ljubljana mit neugotischen Geländerverzierung, die nach Plänen des Ingenieurs Johann Hermann ausgeführt und 1867 dem Verkehr übergeben wurde. Der letzte grössere Auftrag, den man auf Dvor 1872 durchführte, war der klassizistisch konzipierte Brunnen für Višnja gora. Nach 1870 stellte sich nämlich ein durch schlechte Verkehrsverbindungen und minderwertiges Erz verursachter Rückgang des Eisenwerkes ein, der schliesslich im Jahre 1881 zu dessen Auflassung führte.

¹⁴ Statistično poročilo trgovsko-obrtniške zbornice v Ljubljani o obrtniji in prometu v Ljubljani leta 1870, Ljubljana 1872, brez pag.

176 *Livarna Dvor*: Veronikin prt z apostoli, 1833, Ljubljana, Narodni muzej

177 *Livarna Dvor*: Primež za šivanje, 1841, Ljubljana, Narodni muzej

178 *Livarna Dvor*: Glaviči za sprehajalne palice, 1841, Ljubljana, Narodni muzej

179 *Livarna Dvor*: Vrtna miza, druga polovica 19. stoletja, Novo mesto, Dolenjski muzej

180 *Livarna Dvor*: Kropivček, druga polovica 19. stoletja, Ljubljana, Narodni muzej

181 *Livarna Dvor*: Stebrna peč, druga polovica 19. stoletja(?), Novo mesto, Dolenjski muzej

182 *Livarna Dvor*: Vodnjak v Višnji gori, 1872

183 *Livarna Dvor*: Epitaf Carla Philipa Smole, 1838, Smihel pri Novem mestu, pokopališče

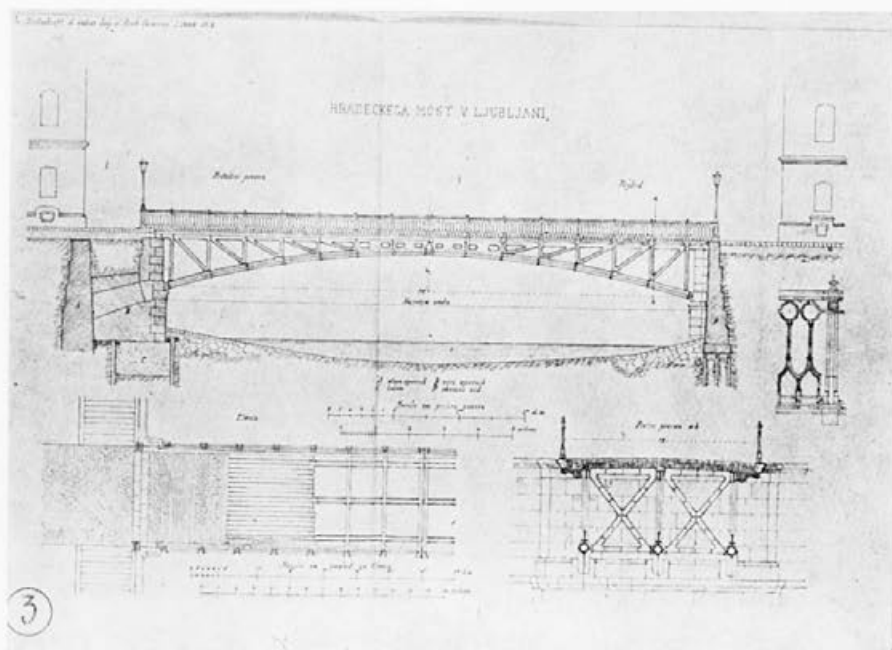
184 *Livarna Dvor*: Zoisov nagrobnik, okoli 1836, Ljubljana, Zale

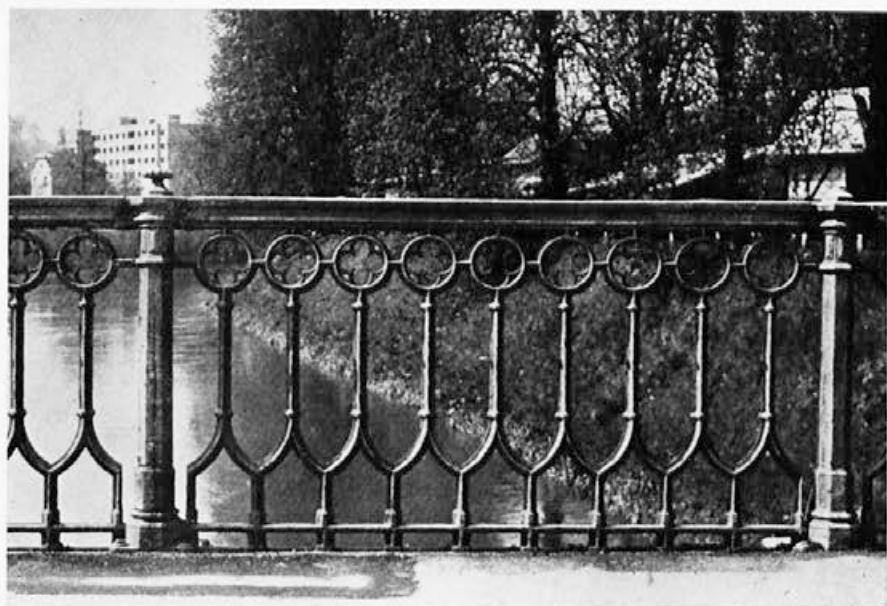
185 *Livarna Dvor*: Pokopališki križ, 1867, Zužemberk, pokopališče

186 *Livarna Dvor*: Nagrobni križ Ignaca Sušteršiča, 1878, Novo mesto, Dolenjski muzej

187 *Johann Hermann*: načrt za Čevljarški most v Ljubljani, 1866, Ljubljana, ZaLj

188 *Livarna Dvor*: Čevljarški most v Ljubljani, ograja, 1867